

Eduard Petrů:

Glosa k existenci topoi ve starší české a slovenské literatuře

Nedávné vydání antologie ze slovenské rukopisné poezie humorného zaměření, které pořídil J. Minárik,¹ přináší nejen pozoruhodné doklady o rozvoji tohoto žánru ve starší slovenské literatuře, ale i některé podněty ke komparatistickému zkoumání materiálu. Čteme-li například v textu Mikulášského zborníku z let 1761-1781

"Žena jest zlá bylina,
horká, trpká zelina ..."²,

vybaví se nám jistě název jedné z básní Mikuláše Dačického z Heslova, jeho

"Mala mulier - mala herba,
sunt probata ista verba."³

Na Mikuláše Dačického z Heslova upomenou však také další verše slovenské antologie. V *Pesničkách Vážeckej mládeže*, které sepsal Michal V. Šoltés v roce 1859, zaznamenáváme text *Bozkau si ma v čelo*, který je svým zněním:

"Bozkau si ma v čelo,
kolko sa ti chcelo.
Bozkaj ma i v zadok,
veď to jedno tělo!"⁴

nesporně analogický části textu Dačického básně *Tuto se přivelebili pověreční poutníci, marní, těkaví touláci*:

"Nech toulání, milý mníšku,
obejmi rači jeptišku,
polib ji v ... nebo v čelo,
však jest všudy jedno tělo."⁵

Poněkud méně jednoznačnou, ale stále ještě dostatečně přesvědčivou analogii s textem Dačického přinášejí i *Preces et orationes lingua Latina et Slavica* ze zlomu 17. a 18. století:

"Dva psi pri jednom koštiali
nemohú byť žádnú chvíli."⁶

Analogie v *Prostopravdě* Mikuláše Dačického je zřejmá:

"Když pes psu blechy vybírá,
pokoj mezi nima bývá.
O kost hned zle mezi nimi,
rvou jse s sebou i s jinými.
Nedobře jest s takovými
lidmi v tom nápodobnými ..."⁷

Tyto analogie, které by jistě mohly být rozhojněny o další doklady, můžeme samozřejmě zaznamenat také mezi jednotlivými díly v oblasti starší české literatury. Pokusili jsme se na ně poukázat ve studii o vztahu poezie Mikuláše Dačického k tzv. Knížce rýmovní.⁸ V dané souvislosti nám však nejde o vyčerpávající shromáždění dokladů, ale o otázku obecnější povahy, která má pro starší literaturu zásadní význam.

Můžeme-li u Knížky rýmovní a *Prostopravdy* Mikuláše Dačického ještě s jistou pravděpodobností počítat s realizací genetického vztahu (Knížka rýmovní podle našich závěrů představovala pro Dačického inspirační zdroj, jemuž se postupně stále více vzdaloval), v případě analogií mezi starší slovenskou poezií a *Prostopravdou* Mikuláše Dačického s přímou vazbou tohoto druhu argumentovat zřejmě nemůžeme. Je třeba vzít v úvahu, že *Prostopravda* byla uchována pouze ve dvojím rukopisném znění a nemohla být tedy na Slovensku známa, takže recepce nepřichá-

zí v tomto případě v úvahu.

Literární komparatistika sice nabízí jinou možnost, tj. typologické shody ("zjištění literárních analogií, které se objevily bez přímých kontaktů"⁹), domníváme se však, že s ohledem na jiné časové, společenské a kulturní zařazení rukopisných záznamů slovenské poezie bychom nemohli uvažovat o shodách, které vyplývají z analogického společenského a kulturního kontextu.

Ve své Literární komparatistice uvádí Josef Hrabák jako příklad citátu Rosovo dvojverší:

"Nemůžeme všecko všickni,
starý jest to přísloví!"

Podle jeho zjištění jde patrně o sentenci "non omnia possumus omnes," která je připisována Gaiovi Luciliovi.¹⁰

Analogické verše však nacházíme také u Mikuláše Dačického, který do Prostopravdy zařadil básně Non omnia possumus omnes et morte aequamur:

"Ne všickni se všecko být můžeme,
smrt nás srovná, nežli se nadějeme."¹¹

Může jít samozřejmě o dvojí citaci téhož autora, spíše se však lze domnívat, že jde o využití sentence, která byla v obecnějším povědomí a jejíž vztah k antickému autorovi byl již dávno zapomenut, tj. v jistém smyslu o topos.

Právě zdě, jak se domníváme, lze hledat i řešení naší otázky o vztahu analogických míst starší české a slovenské literatury. Hrabák chápe topos jako "myšlenkové a výrazové schéma, které přechází z antiky přes středověk až k dnešku",¹² a soudí, že "z hlediska originality je to vlastně prvek 'ničící'".¹³

Tato charakteristika topoi je nesporně platná a můžeme přijmout i obecnou definici, podle níž

je topos "myšlenkové schéma, které se přejímá z jednoho díla do druhého",¹⁴ zůstává však pro nás otevřená otázka, jak vlastně topos vzniká a jakým způsobem se šíří, kde je hranice mezi jevem, který označujeme jako citát, a mezi topoi.

Uvedený příklad z Gaia Lucilia nás přesvědčuje o tom, že geneticky může z citátu postupně vzniknout topos, tj. jev, který je z autorského hlediska "ničící", stává se součástí obecnějšího povědomí autorů a čtenářů bez vazby k původnímu autorovi.

Povšimneme-li si charakteru dokladů, které jsme uvedli jako analogie mezi starší českou a slovenskou literaturou, zjistíme, že inklinují právě k podobě sentencí a proverbií, i když ne výlučně. Text Bozkau si ma v čelo má poněkud jiný charakter a připomene spíše lidový nebo pololidový popěvek. V každém případě však jde zřejmě o útvary, které dosáhly obecnějšího rozšíření spíše v ústní nežli psané podobě, tj. o projevy, jejichž uchování a šíření bylo umožněno tím, že bez ohledu na svůj původ podléhaly zákonitostem šíření ústní slovesnosti a mohly tedy znovu vstupovat do psané literatury nezávisle na tom, zda mezi původním dílem, z něhož topos geneticky vzniklo, a dalšími díly, v nichž bylo užito, mohl existovat místní a časový vztah.

Řešení naší otázky tedy spočívá v tom, že předpokládáme existenci jistého literárního substrátu, do něhož byly postupně začleňovány zlidovělé citace psané literatury. Ztrácely své autorské určení a získávaly charakter literárního prvku, jenž je z autorského hlediska "ničící". Z tohoto substrátu pak mohly znovu proniknout do psané literatury, ovšem v této chvíli neměly již charakter

citace, ale představovaly topos, které mělo možnost vstupovat do různých literárních děl nezávisle na konkrétních předpokladech vzájemného kontaktu původního díla a díla, které těchto topoi využívá.

Ukazuje se tak, že při určování analogií mezi díly jedné literatury i literatur příbuzných musíme brát v úvahu jak možnost genetických vztahů a typologických shod, tak existenci vazeb, které zprostředkují právě topoi. I když je z hlediska teoretického výkladu nutno odlišit jednoznačně citaci a topos, při konkrétní analýze literárních textů budeme muset počítat i s tím, že hranice mezi citacemi a topoi není nepřekročitelná a že právě topoi jako jev, který má širší základnu v povědomí autorů a čtenářů, mohou představovat spojnicí mezi literárními díly, geneticky ani typologicky nesouvisejícími. Z tohoto hlediska představují topoi třetí možnost výkladu analogií mezi různými literárními díly, obecněji přístupný thesaurus myšlenkových a výrazových schémat, která bez ohledu na svůj původ vytvářejí literární vazby nezávislé na přímých kontaktech děl. Vyjdeme-li z této hypotézy, usnadní nám nesporně výklad otázek, které by se jinak jevily jako neřešitelné.

Poznámky

- 1 Samopašná viola da gamba ... Výber zo slovenskej rukopisnej humornej poézie (1457-1870). Edične priprav., dosl. napís. a pozn. sprac. J. Minárik. Bratislava, Tatran 1984.
- 2 Ibid.: 95 (Trhanovského knižnica v Liptovskom Mikuláši, sign. XV.XXII.B.21).
- 3 Dačický z Heslova Mikuláš: Prostopravda-Paměti. K vyd. přípr. E. Petrů a E. Pražák. Praha, SNKLHU 1955, s. 23. - Živá díla minulosti. Sv. 9.
- 4 Samopašná viola da gamba ...: 292 (Lit. archív Matice slovenskej v Martine, sign. B III/31).
- 5 Dačický z Heslova Mikuláš: op. cit.: 35.
- 6 Samopašná viola da gamba ...: 159 (Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti, sign. Oct. Slav. 39).
- 7 Dačický z Heslova Mikuláš: op. cit.: 19.
- 8 Petrů E.: Jeden z pramenů básnické činnosti Mikuláše Dačického z Heslova. Listy filologické 89, 1966, s. 139-142.
- 9 Hrabák J.: Literární komparatistika. Praha, SPN 1976, s. 22.
- 10 Ibid.: 56.
- 11 Dačický z Heslova Mikuláš: op. cit.: 17.
- 12 Hrabák J.: op. cit.: 45.
- 13 Ibid.: 54.
- 14 Hrabák J.: Poetika. Praha, Čs. spisovatel 1973, s. 99.